

MARIUSZ KORZENIOWSKI

REJON ZACHODNI CENTRALNEGO KOMITETU OBYWATELSKIEGO — POWSTANIE I POCZĄTKI DZIAŁALNOŚCI

Ewakuacja Królestwa Polskiego, zarządzona przez dowództwo armii rosyjskiej w czerwcu 1915 roku, doprowadziła do przymusowego przemieszczenia w głąb Rosji setek tysięcy ludności polskiej. Tragiczne położenie wygnańców, brak w początkowej fazie ewakuacji zorganizowanej dla nich opieki ze strony władz państwowych, a także brutalność jej przeprowadzenia przez armię, skłoniły polskie i rosyjskie organizacje charytatywne do udzielania pomocy tułaczom.

Próbę zapanowania nad wygnańcami na szlakach ewakuacyjnych podjęli między innymi, w tym celu skierowani do Rosji, przedstawiciele Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego — Władysław Grabski, Stanisław Wojciechowski, ks. Seweryn Świątopętk-Czetwertyński. Dzięki ich staraniom wkrótce została zorganizowana na szlakach ewakuacyjnych doraźna pomoc, która przerodziła się w formę zinstytucjonalizowaną w postaci Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Rosji (CKO) — organizacji o własnej strukturze, zasadach i obszarze działalności.

Struktura terytorialna CKO kształtowała się wraz z obejmowaniem akcją ratowniczą coraz większych rzesz wygnańczych. Jedną z najwcześniejszych form organizacyjnych CKO w Rosji był Rejon Zachodni, którego pracami kierowała Zachodnia Komisja Wykonawcza (ZKW)¹.

Działalność CKO zarówno w „okresie warszawskim” jak i w Rosji nie doczekała się jeszcze wyczerpującego opracowania. Niemniej wiele uwagi CKO poświęcili znawcy okresu. Duże znaczenie posiada wydana przed wojną praca Wł. Grabskiego i Antoniego Żabko-Potopowicza. Istotny walor poznawczy, dotyczący roli CKO w Królestwie Polskim, zawierają m. in. rozprawy doktorskie Aleksandra Achmatowicza i Mieczysława Motasa. Natomiast o akcji ratowniczej CKO w Rosji traktują pośrednio prace Walentyny Najdus czy Ireny Spustek².

Założeniem niniejszej pracy jest ukazanie genezy, zasad oraz obszaru działalności ZKW od momentu powstania, jeszcze w trakcie trwania ewakuacji, pierwszych form niesienia pomocy tułaczom do chwili wyodrębnienia z Rejonu Zachodniego w marcu 1916 r. Rejonu Frontowego CKO. Artykuł nie pretenduje do roli wyczerpującego omówienia wszystkich wspomnianych elementów, dotyczących Rejonu Zachodniego, a stawia sobie jedynie za cel zarysowanie ich podstawowych aspektów. Dlatego też przyjęto takie ramy chronologiczne, które obejmują zaledwie kilka miesięcy jego funkcjonowania. Za ich przyjęciem przemawiały następujące kryteria : ukształtowanie jednolitej struktury organizacyjnej dla całego CKO w Rosji, a przede wszystkim wyraźna cezurą czasową tj. utworzenie wspomnianego Rejonu

¹ Terminy ZKW i Rejon Zachodni są używane wymiennie w materiale archiwalnym na określenie rejonu działalności tej jednostki strukturalnej CKO. Jednocześnie termin ZKW stanowi nazwę dla Zarządu Rejonu Zachodniego. Autor dla przejrzystości tytułu użył nazwy mniej złożonej.

² Patrz: Wł. Grabski, A. Żabko-Potopowicz, *Ratownictwo społeczne w czasie wielkiej wojny 1914–1918. Historia społeczna*, t. II, Warszawa 1932; A. Achmatowicz, *Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915*. Rozprawa doktorska (maszynopis znajduje się w bibliotece Instytutu Historii PAN) Warszawa 1991; M. Motas, *Instytucje samopomocy społecznej w pierwszym okresie wojny (sierpień 1914 — połowa IX 1915)*, Rozprawa doktorska (maszynopis znajduje się w bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego) Warszawa 1967; I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*. Warszawa 1966; W. Najdus, *Polacy w rewolucji 1917 r.* Warszawa 1967.

Frontowego. Zrezygnowano także z omawiania systemu organizacyjnego CKO w Rosji, albowiem autor przedstawił to zagadnienie w osobnej pracy³.

Wydaje się, że początków ZKW należy doszukiwać się w momencie rozpoczęcia przymusowej ewakuacji wschodnich guberni Królestwa Polskiego, których mieszkańcy posuwali się traktami w kierunku Kobrynia i Brińska oraz szosą Brzesko–Moskiewską w głąb Rosji.

Katastrofalne położenie wygnańców–Polaków skłoniło ewakuujących się także działaczy lokalnych komitetów obywatelskich, obywateli ziemskich (bar. Józef Dangel, Józef Godlewski, Stanisław Kiersnowski B. Andlauer) „z powiatów ostrowskiego, ostrołęckiego i wysoko–mazowieckiego”, zebranych w Bielsku Podlaskim, do wysłania w dniu 14 sierpnia 1915 r. depezy na ręce posła do Dumy Państwowej Jana Harusewicza, w której prosili „o natychmiastową pomoc sanitarną, żywnościową i obroczną”⁴.

Dnia 16 sierpnia 1915 r. w Prużanach, z inspiracji Wł. Grabskiego, organizującego akcję ratowniczą z upoważnienia CKO na szlakach wygnańczych, doszło do utworzenia Płocko–Łomżyńskiego podkomitetu Obywatelskiego, który przyjął później nazwę : Komisja opieki nad wygnańcami z Królestwa Polskiego⁵. Prezesem komitetu został J. Dangel, wiceprezesem Stanisław Włodek⁶, natomiast sekretarzem Jan Glinka. Członkami komitetu obrano : J. Godlewskiego, Lucjana Gierzyńskiego, Stefana Strzeleckiego, ks. kanonika Wiktora Adama Białożora i Michała Czarnockiego⁷. Należy podkreślić, iż funkcję prezesa „komitetu prużańskiego”, w dniu jego powołania, objął tymczasowo Władysław Glinka, który zastąpił J. Danglera, (w Królestwie Polskim pełnił funkcję prezesa Łomżyńskiego Komitetu Obywatelskiego) nieobecnego podczas jego tworzenia⁸.

W akcie erekcyjnym założyciele komitetu stwierdzili, że powstał on „dla wygnańców z Królestwa, a szczególnie z płockiej, z łomżyńskiej guberni skupionych w granicach guberni grodzieńskiej i zdążających do guberni mińskiej”. „Komitet prużyński” zobowiązywał się do współpracy w akcji ratowniczej z innymi organizacjami charytatywnymi. Głównym celem jego działalności było udzielanie pomocy „wszelkim wygnańcom z Królestwa w drodze i celowe ich rozmieszczenie tak by mogli przetrwać czas krytyczny i wrócić do kraju całymi rodzinami i wsiami, tak jak zostali wygnani”. Akcją ratowniczą komitet miał prowadzić, przesuując się równocześnie z falą wygnańczą w głąb Rosji, przy pomocy środków uzyskiwanych od CKO, jak i od rosyjskich organizacji państwowych⁹.

Komitet zastrzegł sobie prawo do rozszerzenia swojego składu o nowych członków celem oparcia akcji ratowniczej na przedstawicielach miejscowych obywateli ziemskich oraz organizacji społecznych; albowiem został zawiązany przez ziemian — wygnańców, którzy

³Maszynopis artykułu pt. *Struktura organizacyjna i początki działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Rosji w 1915 roku* znajduje się w posiadaniu autora oraz w wydawnictwie uczelnianym «Annales UMCS». Niestety przedłużający się cykl wydawniczy spowodował, że artykuł, będący po recenzji, jeszcze się nie ukazał.

⁴Archiwum Akt Nowych (AAN), Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (CKO), syg. 645, Protokoły z posiedzeń Zachodniej Komisji Wykonawczej od 1 do 6 (XII 1915 — IX 1916), Protokół nr 6 z 23 VIII (5 IX) 1916, s. 55.

⁵Ibidem, Protokół nr 1 z 1/2 (14/15) XII 1915 r., s.2; Stanisław Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, Warszawa 1938, s. 237–238; Można także spotkać się z inną nazwą omawianego komitetu, a mianowicie: Komisja Niesienia Pomocy Wygnańcom z Królestwa Polskiego, AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 6, s. 55; *Wędrowni narodził*, [W:] *Sprawa Polska*, nr 4, z 18 (31) X 1915 r., s. 10.

⁶St. Włodek nie podjął pracy w komitecie z racji pozostania w kraju, AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 2 i Protokół nr 6, s. 56.

⁷Ibidem, s. 2 i 55; Wł. Glinka w swoich wspomnieniach wymienia również Wiktora Jakubowskiego, ziemianina z Klukowa w powiecie wysoko–mazowieckim, Wł. Glinka, *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. 1, Warszawa 1927, s. 103.

⁸AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 6, s. 55; J. Dangel przyjął stanowisko przewodniczącego komitetu 5/18 VIII 1915 r. Wł. Glinka, op. cit., t. 1, s. 105.

⁹AAN, CKO, syg. 646, Akta... Prezydium i organizacji Komisji (Zarządzenia, korespondencja), (Akta Prezydium, Organizacji i Regulaminu Zachodniej Komisji Wykonawczej), Protokół z posiedzenia Płocko–Łomżyńskiego podkomitetu Obywatelskiego z 3/16 VIII 1915 r. (brak paginacji).

wywodzili się z guberni płockiej i łomżyńskiej. „Komitet — jak wspomina Wł. Glinka — miał prawo kooptacji; między innymi miał przybrać kilku członków z pomiędzy obywateli z okolicy i miasta [Prużan — M. K.], którzy po przesunięciu się Komitetu Obywatelskiego dalej, wraz z falą tułaczy, mieli pozostając w Prużanach, tworzyć stały Komitet miejscowy. Tak samo miał postępować Komitet w innych większych miastach po drodze, t. j. wszędzie z miejscowych mężów zaufania organizować stałe Komitety Obywatelskie miejscowe”¹⁰.

Pierwszą stałą jego organizacją filialną, był utworzony w Prużanach komitet, składający się z Michała i Józefa Czarnockich — miejscowych ziemian oraz ks. kan. W. Białożora, dziekana prużańskiego¹¹.

Aktywną działalność „komitet prużański” rozwijał na obszarze powiatów: prużańskiego i słonimskiego guberni grodzieńskiej i powiatu nowogródzkiego guberni mińskiej oraz przesuwając się wzdłuż szlaku ewakuacyjnego, wiodącego przez Słonim, Sieniawkę, traktem słuckim do Bobrujska¹².

Akcję niesienia pomocy Komitet Płocko-Łomżyński rozwinął w oparciu o środki finansowe otrzymane od Wł. Grabskiego i Siewieropomoszcy (Pomoc Północna) — rosyjskiej organizacji rządowej do spraw uchodźców, kierowanej przez S. I. Zubczaninowa. Przewodniczący CKO w Rosji przeznaczył na jego działalność 5000 rubli (rb.)¹³, natomiast od Siewieropomoszcy uzyskał 46500 rb¹⁴. Z funduszy tych urządzono: stacje obrokowe w Prużanach, Słoniemiu, Różanach (kierowali nimi — J. Czarnocki, A. Kamiński i W. Jaśmin), w których na utrzymanie inwentarza żywego przez wygnańców wydano 15831 pudów owsa i jęczmienia oraz 1000 pudów siana¹⁵. Stacje obrokowe działały do 24 sierpnia (Różana) i 15 września 1915 r., kiedy zarządzono ich ewakuację. Z myślą o przyszłej odbudowie gospodarki rolnej w Polsce komitet prowadził również akcję ratowania wyewakuowanych z kraju „rasowych obór, owczarni i stajni zarodowych”. Ogółem wydano 38496 rb., co pozwoliło uratować 450 sztuk bydła, 2299 sztuk owiec i 136 sztuk rasowych koni¹⁶.

Do 15 września 1915 roku działał w Słoniemiu punkt żywnościowy, który wydał wygnańcom 17998 obiadów oraz 214 pudów suchej strawy¹⁷. Jednocześnie „komitet prużański” rozpoczął, po uzyskaniu od S. I. Zubczaninowa odpowiednich środków finansowych, udzielanie pomocy pieniężnej tym wygnańcom, którzy nie posiadali jakichkolwiek form zabezpieczenia. Z pomocy w tej postaci skorzystało 97 osób, które na poczet zaliczek za zniszczone zasiewy w wyniku działań wojennych otrzymały 46925 rb¹⁸.

„Komitet prużański” równocześnie z udzielaniem ewakuowanej ludności polskiej do-
rażnej pomocy, prowadził od początków września 1915 r. akcję jej rozsiedlania w okolicach: Lachowicz, Sieniawki, Romanowa, Klecka, Nieświeża, Cimkowicz, Kopyła i Morozowa (powiat słucki)¹⁹. Oprócz potrzeb materialnych dążył także do zapewnienia wygnańcom pomocy religijnej. Wobec stwierdzenia braku dostatecznej ilości księży oraz postępującej demoralizacji wśród tułaczy, „komitet prużański” 22 sierpnia 1915 r. skierował do biskupa

¹⁰Wł. Glinka, op. cit., t. I, s. 103–104.

AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 6, s. 56; Wł. Glinka w swoich wspomnieniach pisze, iż dążenie „komitetu prużańskiego” do włączenia do akcji ratowniczej miejscowych ziemian nie spotkało się z ich większym poparciem. Wł. Glinka, op. cit., t. I, s. 118–120.

¹²AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 2.

¹³Wł. Glinka, op. cit., t. I, s. 104.

¹⁴AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 6, s. 56.

¹⁵Obliczenie własne za: ibidem, s. 57.

¹⁶Ibidem, s. 57.

¹⁷Ibidem, s. 57.

¹⁸Obliczenia własne za: ibidem, s. 57.

¹⁹Ibidem, s. 58.

mohylowskiego Jana Cieplaka, list z prośbą o zezwolenie księżom — wygnańcom na wykonywanie powinności religijnych na szlakach ewakuacyjnych²⁰.

„Komitet prużański” nie był jedyną formą aktywności polskich wygnańców, który zajmował się udzielaniem pomocy towarzyszom niedoli. Z inicjatywy przybyłych do Mińska członków Suwalskiego Komitetu Obywatelskiego — Adolfa Świdy i Jana Szmydta, przy poparciu ziemian z guberni mińskiej oraz odezwy Zubczaninowa, wzywającej do otoczenia opieką wygnańców, doszło do utworzenia 25 sierpnia 1915 r. — Komitetu Gubernialnego Opieki nad Wygnańcami.

Suwalski Komitet Obywatelski był jedynym, który ewakuował się (do Wilna) w pełnym swoim składzie do Rosji i tam prowadził ożywioną akcję ratowniczą wśród wygnańców — Polaków. Świadczą o tym środki finansowe (120 000rb.), jakie przesłał jemu Wł. Grabski na kontynuowanie pracy wśród tułaczy²¹.

Prezesem „komitetu mińskiego” został hr. Jerzy Czapski, jego zastępcą — E. Obrąpalski, skarbnikiem mecenas Witkiewicz. Funkcję sekretarza pełnił inżynier Iwaszkiewicz, natomiast Witold Loppot piastował stanowisko zastępcy skarbnika. Funkcje drugiego wiceprezesa oraz zastępcy sekretarza były zarezerwowane dla członków Suwalskiego Komitetu Obywatelskiego. W skład komitetu wchodził także reprezentanci komitetów powiatowych lub rejonowych. Struktura „komitetu mińskiego” zakładała powołanie oprócz komitetów rejonowych również komitetów gminnych, jako podstawowej jednostki organizacyjnej²².

Wydaje się, że obecność przedstawicieli Suwalskiego Komitetu Obywatelskiego w „komitecie mińskim” w znacznym stopniu ułatwiła prowadzenie akcji ratowniczej, w szczególności zaś zdobywanie środków finansowych na jej kontynuowanie. Nawiazali bowiem kontakt z CKO, poprzez który starali się wpłynąć na uzyskanie od władz rosyjskich pomocy materialnej dla wygnańców. Świadczy o tym list A. Świdy do Wł. Grabskiego z 18 września 1915 r., w którym zwracał się z prośbą o wywarcie nacisku przez CKO na władze państwowe, celem pozyskania wspomnianej pomocy²³.

Nasuwa się w tym miejscu dygresja, która dotyczy aktywności przedstawicieli komitetów obywatelskich z Królestwa Polskiego na szlakach ewakuacyjnych. Przedstawione powyżej formy ich działalności, nie wydają się rozwiązaniami doraźnymi, albowiem wkrótce stanowiły wyraźną podstawę do zorganizowania stałej struktury CKO — Rejonu Zachodniego. Przekonywać o tym mogą formy pracy (np. wspomniane próby rozsiedlania wygnańców przez „komitet prużański”) wśród tułaczy, które raczej nie składały się na elementy działalności prowizorycznej oraz próby oparcia akcji ratowniczej na polskim lokalnym ziemiaństwie czy też inteligencji. Jak się wydaje ich tymczasowość oparta była na pośpiesznym organizowaniu jakiegokolwiek doraźnej pomocy przez samych wygnańców, celem stworzenia pozorów, że nie są osamotnieni na szlakach ewakuacyjnych. Szczególna rola przypadła członkom komitetów obywatelskich z Królestwa Polskiego, którzy nie zapominając o swojej obywatelskiej postawie, podjęli trud ratowania wygnańców, mimo braku takich form jej prowadzenia, jak to miało miejsce przed ewakuacją.

²⁰Ibidem, s. 58.

²¹Wł. Grabski, A. Żabko–Potopowicz, op. cit., t. 2, s. 60

²²Z. Ludkiewicz wspomina w swoim artykule, iż Komitet Gubernialny Opieki nad wygnańcami posiadał swoje oddziały powiatowe w Baranowiczach i Borysowie. Z. Ludkiewicz, *Komitet Opieki nad wygnańcami w guberni mińskiej*. [W:] «Nowy Kurier Litewski», nr 3, 25 VIII (7 IX) 1915 r., s. 1.

²³AAN, CKO, syg. 45. Korespondencja z Rejonem Zachodnim dotycząca części guberni mińskiej (VIII 1915 — X 1916), Pismo A. Świdy do Pełnomocnika Głównego CKO Wł. Grabskiego z 5/18 IX 1915, s. 25–28; Wł. Grabski nie tylko informował o przestaniu pieniędzy na rzecz „organizacji obywatelskiej guberni mińskiej”, ale stwierdzał, że uważa A. Świdę za reprezentanta CKO we wspomnianym komitecie oraz za pełnomocnika CKO koordynującego działalność „instruktorów z guberni mińskiej”, za wyjątkiem szosy Śluc–Bobrujsk, która znajdowała się pod opieką ZKW. Ibidem, Pismo Wł. Grabskiego do A. Świdy z 21 IX 1915 r., s. 37.

Niezależnie, jak się wydaje, od inspirowania wygnańców do prowadzenia akcji ratowniczej, zalecania im uczestnictwa w pracach lokalnych organizacji charytatywnych, pobudzania ich działalności, przedstawiciele CKO prowadzili intensywne prace celem udzielania wydatnej pomocy na szlakach ewakuacyjnych setkom tysięcy polskich wygnańców. Wł. Grabski, St. Wojciechowski i ks. S. Świątopełk—Czetwertyński, jak wspomniano, z chwilą rozpoczęcia ewakuacji Królestwa Polskiego, 23 lipca 1915 r. otrzymali od CKO upoważnienie do kontynuowania prac komitetu na terenie Rosji²⁴. Reprezentanci CKO stanęli przed niezwykle trudnym do wykonania zadaniem, albowiem mieli zapewnić pomoc kilkusetosobnej rzeszy wygnańczej, znajdującej się na szlakach ewakuacyjnych. Od lipca 1915 r. towarzyszyły jej lotne oddziały sanitarno—żywnościowe, kierowane przez St. Wojciechowskiego. Oddziały sanitarno—żywnościowe zostały utworzone przez CKO przed ewakuacją Królestwa Polskiego. Służyć miały niesieniu pomocy wygnańcom, ale także zapobieganiu pogarszaniu się stanu zdrowotnego ludności na obszarze całego kraju. Na terenie Rosji stanowiąc będą w przyszłości podstawę opieki sanitarnej prowadzonej dla Polaków — tułaczy przez CKO²⁵. Równocześnie Wł. Grabski nie tylko zabiegał u władz i rosyjskich organizacji charytatywnych o środki finansowe na prowadzenia akcji ratowniczej, ale także po zapoznaniu się z katastrofalnym położeniem wygnańców, opracował plan udzielenia im doraźnej pomocy. Jego rezultatem był nie tylko „komitet prużański”, czy wspomniane zalecenia dla członków lokalnych komitetów obywatelskich z Królestwa Polskiego, ażeby uczestniczyli w pracach miejscowych polskich struktur ratowniczych, ale także na zaznaczeniu obecności CKO na szlakach ewakuacyjnych. Plan Grabskiego zakładał rozlokowanie pracowników CKO na trasie przemarszu wygnańców, z zadaniem organizowania ich w partie (skupiska). Przy udziale hr. Ksawerego Pusłowskiego i Czesława Psarskiego zwerbował w tym celu, głównie w Piotrogradzie i Moskwie, około trzydziestu osób. Jako instruktorzy CKO mieli „wyczekiwać w punktach postoju polskich wygnańców, by do nich przemawiać, tłumaczyć potrzebę zespolenia, wpisywać do specjalnych ksiąg legitymacyjnych i organizować w grupy pod sterem przewodników partii, zaopatrywanych w przepaski naramienne ze znakiem CKO i pieniądze na dalszą drogę”²⁶. Instruktorzy prowadzili aktywną działalność na trasach przemarszu wygnańców — Polaków w guberniach: mińskiej i mohylowskiej. Celem sprawnego niesienia pomocy tułaczom, CKO powołał specjalne organy „rozporządzające pełnią władzy twórczej i organizacyjnej na miejscu”. Taką rolę spełniali pełnomocnicy CKO — w guberni mińskiej — Marian Lutosławski (zastąpił go wkrótce A. Świda), w guberniach mohylowskiej i witebskiej — Joachim Gallera, natomiast w guberniach moskiewskiej, smoleńskiej i kałuskiej — Jerzy Zdziechowski²⁷. Równocześnie z przybyciem na szlaki instruktorów CKO zaczęły kształtować się pierwsze (co prawda nietrwałe) struktury organizacji. W Słucku, w początkach września 1915 r. powstała komisja CKO, której pracy rozmachu nadał instruktor Stanisław Korwin—Piotrowski²⁸. Należy podkreślić, że dzięki

²⁴AAN, CKO (w Warszawie), syg. 6, Posiedzenie Komitetu CKO z 23 VII 1915 r., nr 115, s. 154.

²⁵M. Motas, op. cit., s. 181.

²⁶Sprawozdanie z działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego wśród wygnańców w Rosji za czas od 1-go sierpnia 1915 r. do dnia 1-go października 1916 r. [W:] Materiały i studia w sprawach odbudowy Państwa Polskiego, t. 1, Piotrogród 1918, s. 7; Ryszard Marian Wojtowicz, *Spoleczna praca ludowa w czasie wojny*, Warszawa 1930, s. 12.

²⁷*Sprawozdanie z działalności...*, s. 7; AAN, CKO, syg. 646, Pismo Wł. Grabskiego do Płocko—Łomżyńskiego podkomitetu Obywatelskiego z 26 VIII/8 IX 1915 r.

²⁸Komisja słucka CKO funkcjonowała do 8 IX 1915 r. (st. st.) W tym czasie „otrzymała od Pomocy Północnej i od CKO na ogół 10 000 rubli, z których na zakup obroków wydała 9 636 rubli 77 kop., na druki, pieczętki etc. 51 rb. 40 kop., na wynajęcie spichrza i wagi 36 rb. 50 kop., na wynagrodzenie trzech płatnych pracowników: Stanowskiego, Szachowskiego i Suchorzewskiej 132 rb. i zwróciła do kasy oddziału CKO w Bobrujsku 148 rb. 33 kop. Zwinięcie działalności komisji słuckiej CKO spowodowane było tym, że w połowie września 1915 r. partie wygnańców — Polaków już przeszły przez Słuck i za nimi dążyli Aleksańcy z grodzieńskiej i mińskiej (guberni — M. K.). W Słucku rozpoczął swe czynności delegat komisji, instruktor Władysław Świątkowski”. AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 6, s. 59.

instruktorom CKO w dosyć krótkim czasie zorganizował pomoc na trasie przemarszu wygnańców, począwszy od Bobrujska aż po Rosławł²⁹.

Problemy, jak się wydaje, powstałe w trakcie akcji ratowniczej a związane z: udzielaniem i niesieniem pomocy Polakom — tułaczom, chęcią ogarnięcia opieką jak największej ich liczby, dążeniem do jej usystematyzowania, współpracą z innymi organizacjami pomocy ofiarom wojny, utrzymywaniem kontaktów z przedstawicielami rządu rosyjskiego do spraw uchodźców, jak i samym rządem, niemożliwością odwoływania się do organów kierowniczych CKO w Warszawie (w tym czasie Królestwo Polskie znajdowało się pod okupacją państw centralnych) oraz zorganizowaniem w przyszłości powrotu wygnańców do kraju, spowodowały konieczność powołania stałych struktur CKO z organem zarządzającym, który skutecznie pokierowałby akcją ratowniczą w Rosji. Niewątpliwie do podjęcia tej decyzji przyczyniły się również: niemożność oparcia akcji ratowniczej na obcym narodowościowo społeczeństwie, a także konieczność zjednoczenia dotychczasowych form niesienia pomocy polskim wygnańcom. Dnia 24 sierpnia 1915 r. ukonstytuowało się w Piotrogradzie Zebranie Ogólne Członków CKO „do jej spraw na obczyźnie”, które powierzyło funkcję Pełnomocnika Głównego — Wł. Grabskiemu, celem reprezentowania, jak i kierowania pracami organizacji na obszarze imperium rosyjskiego³⁰. CKO, dążąc do zapewnienia wygnańcom systematycznej opieki, podzielił Rosję na rejony. Powstawały, jak się wydaje, sukcesywnie, w miarę stwierdzania obecności znacznej rzeszy polskich tułaczy na określonym terenie. Pracami w rejonach kierowały komisje, które były odpowiedzialne za całość akcji ratowniczej na podległym jej obszarze Rosji. Jedną z pierwszych komisji zorganizowanych przez CKO była Zachodnia Komisja Wykonawcza. Utworzona została 1 października 1915 r. podczas narady członków CKO³¹. Podstawę do utworzenia ZKW stanowiły, jak się wydaje: „komitet prużański”, instruktorzy CKO działający na szlakach ewakuacyjnych oraz byli członkowie komitetów obywatelskich z Królestwa Polskiego, biorący udział w pracach lokalnych instytucji ratowniczych³².

Rejon ZKW obejmował pierwotnie gubernie: mińską, mohylowską, smoleńską, orłowską, czernihowską i kijowską³³. Obszar działalności ZKW uległ zmniejszeniu w wyniku

²⁹Akcja ratownicza „na wschód od Bobrujska rozpoczęła się 23 sierpnia/5 września 1915 roku, to jest w dniu przyjazdu do Rohaczewa (nad Dnieprem) P. Jana Zakrzewskiego z instruktorami: Leopoldem Rutkowskim, Stanisławem Zadrowskim, Józefem Wilsonem, Stanisławem Domagałą i Mieczysławem Parnowskim. Następnie przybyli w tymże celu instruktorzy: Józef Piotrowicz i Władysław Chróścicki”. Prowadzili pracę charytatywną w Rohaczewie, Dowsku, Homlu, Czyrykowie, Rosławlu. Swoją działalnością objęli szlak ewakuacyjny od Czyrykowa do Rosławla i na szosie Brzesko — Słuco — Rohaczewskiej. W dosyć krótkim czasie zorganizowali: przytułek dla starców w Rosławlu; ochronkę dla dzieci wygnańców — Polaków. Ponadto w Rosławlu, Krzyczewie, Czyrykowie i Rohaczewie zorganizowali miejscowe komitety dla „ujęcia w swoje ręce sprawy rozsiedlenia naszych wygnańców”, *ibidem*, s. 60.

³⁰Sprawozdanie z działalności..., s. 9. Szerzej na temat początków CKO w Rosji autor pisze w artykule — M. Korzeniowski, *op. cit.*

³¹AAN, CKO, syg. 1, Protokoły narady członków CKO z 1 X (18 IX) 1915 r., s. 4; W krótkim zarysie historii o powstaniu i organizacji ZKW jej członkowie stwierdzili, że: „Komisja powyższa (komitet prużański — M. K.), idąc zawsze w stałym kontakcie z falą wychodźstwa polskiego przez Słonim i Sieniawkę, przenosiła się automatycznie na wschód wzdłuż traktu słuckiego aż do Bobrujska, gdzie następnie, łącznie z członkami CKO i pełnomocnikiem głównym CKO prawego brzegu Wisły, p. Stanisławem Wojciechowskim, utworzono w dniu 13/26 września 1915 r. Zachodnią Komisję Wykonawczą na zasadach ścisłej kolegalności”. AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 2; S. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 245; Wł. Glinka, *op. cit.*, t. 2, s. 26.

³²«Nowy Kurier Litewski» z 9 (22) I 1916 r. napisał, że „Komisja Zachodnia CKO powstała ze zlania się Komitetu Obywatelskiego Łomżyńskiego z ekspedycją szeregu instruktorów CKO na front. Otóż Komitet Łomżyński, zawiązany po drodze swego wygnania w Prużanach, działając na froncie, przez cały miesiąc nie mógł być w kontakcie z CKO...” *Pomoc Północna*, [w:] «Nowy Kurier Litewski», nr 7, 9 (22) I 1916 r., s. 2; Podobny pogląd wyraził w swoich wspomnieniach St. Wojciechowski, że „komitet prużański” został przekształcony w ZKW. St. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 245.

³³AAN, CKO, syg. 651, Akta w sprawie kontaktu z władzami rządowymi (Korespondencja dotycząca działalności CKO) (I–XI 1916), Pismo ZKW z 19 II 1916 r. do Głównego Naczelnika Zaopatrzenia Armii Frontu Zachodniego (brak paginacji); AAN, CKO, syg. 1, Protokół..., s. 4; AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 2.

decyzji CKO z 27 i 28 października 1915 r. o utworzeniu zarządów Rejonu Południowo–Zachodniego w Kijowie i Rejonu Północno–Zachodniego w Mohylowie. W wyniku tej uchwały ZKW rozwijać miała akcję ratowniczą na terenie guberni: mińskiej, smoleńskiej, orłowskiej, czernihowskiej oraz południowych powiatów guberni mohylowskiej (powiaty: czyrykowski, homelski, klimowicki i rohaczewski)³⁴. Na zmianę zasięgu terytorialnego ZKW miała wpływ także interwencja Joachima Gallery (pełnomocnika szczególnego CKO w guberni mohylowskiej) u Wł. Grabskiego. Stwierdził on, że decyzji tej się nie podporządkuje i że „on wszystko zorganizował w tej guberni co trzeba i że Jego ignorować nie można”. Zgadzał się jedynie na pozostawienie w granicach ZKW czterech wspomnianych powiatów³⁵. Wątpliwości zgłaszali również M. Lutosławski i J. Zdziechowski, którzy uważali, „że gub. smoleńska i orłowska powinny należeć do okręgu moskiewskiego czyli do tworzącej się komisji wykonawczej środkowej”³⁶. Mimo poczynionych uwag obszar działalności ZKW nie zmienił się do momentu utworzenia Rejonu Frontowego w marcu 1916 r., w skład którego weszły południowe powiaty guberni mińskiej i mohylowskiej.

Pracami ZKW kierował pełnomocnik szczególny J. Dangel na podstawie „Zasad organizacji CKO”. Należy przy tym zaznaczyć, że przestrzegana była zasada kolegialności w kierowaniu akcją ratowniczą w rejonie ZKW. J. Dangel przewodniczył pracom Zarządu Rejonowego ZKW. W jego skład początkowo wchodził: L. Gierzyński, J. Glinka i St. Wojciechowski (członek CKO). Korzystając z prawa kooptacji, ZKW rozszerzyła, 20 października 1915 r. swój skład o: A. Świdę, który kierował pracami CKO w Mińsku; Edwarda Zaleskiego — radcę prawnego i członka Rady Warszawskich Kooperatyw, będącego jednocześnie aktywnym organizatorem pomocy wygnańcom na szlaku brzesko–słucko–rohaczewskim, oraz Tadeusza Rutkowskiego, członka CKO³⁷. Zarząd rejonu ZKW, podobnie jak pełnomocnik szczególny, działał w oparciu o opracowane przez centralę CKO „Zasady organizacji CKO”³⁸.

Sprawami administracyjnymi, kancelaryjnymi itd. zajmowało się Biuro ZKW, dysponujące poszczególnymi wydziałami. Kierował nim Czesław Dąbrowski, skarbnikiem został Stanisław Duszyński, zaś głównym rachmistrzem — Jan Szmakfefer. Funkcję sekretarza komisji piastował Tadeusz Żenczykowski³⁹. Kierownikami poszczególnych wydziałów biura zostali członkowie ZKW. Prezes J. Dangel koordynował pracę wydziałów: administracyjnego, kasowo–pożyczkowego, sanitarno–leńskiego, rachunkowości i kontroli; E. Zaleski — ogólnego, pomocy kulturalnej i obsługi religijnej, prawnego i statystyczno–rejestracyjnego. St. Wojciechowski odpowiadał za pracę wydziału pracy i spółdzielczego, natomiast J. Glinka — rolniczo–hodowlanego⁴⁰.

³⁴AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 3; *Z działalności rejonów*. Komunikat nr 6. [W:] «Sztandar», nr 6, 14 (27) II 1916 r., s. 6.

³⁵AAN, CKO, syg. 646, Pismo Wł. Grabskiego z 22 IX 1915 r. do ZKW.

³⁶Ibidem.

³⁷AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 3–4; Dnia 14 (27) II 1916 r. ZKW „mając na względzie, że z okręgu komisji w Mińsku ma być w przyszłości utworzony nowy rejon CKO, jak również, że p. Tadeusz Rutkowski wyjechał z Orła do Kijowa, a wobec tego grono członków komisji zmniejszyło się o dwie osoby, postanowiła skooptować nowego członka komisji... Ponieważ pełnomocnik nasz okręgowy w Smoleńsku, p. Seweryn Komorowski, wykazał dużą sprężystość i działalność owocną... przeto uchwalono prosić p. Seweryna Komorowskiego... o wzięcie udziału w pracach komisji w charakterze członka”. Ibidem, Protokół nr 3 z 14 (27) II 1916 r., s. 32; Protokół narady członków CKO z 18 IX (1 X) 1915 r. wymienia w składzie „zarządu ZKW” Joachima Gallery, który, jak wspomniano kategorycznie zastrzegł, iż nie wejdzie w jego skład. AAN, CKO, syg. nr 1, Protokół..., s. 4; Ignacy Świetlicki, *Z Bobrujska*, [W:] «Dziennik Kijowski», nr 301, 1 IX 1915 r., w AAN, CKO, syg. 462, *Sprawa polska, sytuacja Polaków*. Wycinki prasowe z Dziennika («Dziennik Kijowski» VIII — X 1916), s. 137; W myśl zasad organizacyjnych CKO w skład zarządów rejonowych CKO mogli wchodzić członkowie Zebrania Ogólnego CKO. AAN, CKO, syg. 1 Protokół posiedzenia CKO z 27/28 (14/15) X 1915 r., s. 17.

³⁸AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 3, s. 31–32.

³⁹AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia..., s. 16–17.

⁴⁰AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 5.

Dnia 30 listopada 1915 r. ZKW opracowała wewnętrzny regulamin, który miał stanowić wykładnię działalności pracowników komisji. Potwierdzała: obszar działalności komisji, jej skład personalny oraz stwierdzała, że przejmowała opiekę nad wygnańcami—Polakami z ramienia CKO we wspomnianych guberniach. Zawierała zastrzeżenie, iż skład komisji może być powiększony przez kooptację nowych członków oraz stwierdzała zasadę, w myśl której członkowie CKO, przebywający na terenie działalności komisji, wchodziłi w jej skład. ZKW miała kierować i kontrolować pracę wszystkich organów CKO w rejonie. Do jej uprawnień należało: opracowanie planów działalności i organizacji rejonu, jak i podział jego na okręgi; zatwierdzanie budżetów i sprawozdań podległych jej struktur; ustalanie kompetencji członków ZKW, dotyczących powierzonych im działań pracy w rejonie; zatwierdzanie instrukcji dla kierujących pracą oddziałów ZKW, instruktorów i przewodników; kontrolowanie działalności struktur organizacyjnych i instytucji CKO w Rejonie Zachodnim; uchwalanie projektu regulaminu dla ZKW CKO; a także projektów: regulaminu, instrukcji, okólników itd. dla oddziałów i instytucji CKO w Rejonie Zachodnim; rozpatrywanie spraw, zgłoszonych przez członków komisji oraz CKO; mianowanie pełnomocników CKO w rejonie ZKW. Regulamin postanawiał, że plenarne posiedzenia ZKW będą odbywać się pod koniec każdego miesiąca, celem omówienia spraw istotnych dla pracy rejonu. Natomiast sprawy bieżące i niecierpiące zwłoki miały być omawiane na codziennych posiedzeniach zwykłych komisji, które odbywały się w biurze rejonu, niezależnie od liczby ich uczestników.

Regulamin określał także prawa i obowiązki pełnomocnika szczególnego. Stwierdzała, że był on organem wykonawczym komisji i zarządzał w jego imieniu „wszystkimi bezwzględnie sprawami rejonu, w myśl dyrektyw CKO i Komisji...”. Pełnomocnik szczególny: mianował i zwalniał pracowników CKO w Rejonie Zachodnim; kierował ich pracą, nie wyłączając przy tym pełnomocników okręgowych CKO; przyjmował od nich sprawozdania oraz przestrzegał, aby wszelkie rozporządzenia, instrukcje itd. CKO i ZKW były w określonym terminie wykonane; wydawał pracownikom CKO i ZKW zaświadczenia o ich zatrudnieniu przez komisję; wizytował oddziały i instytucje CKO w rejonie; opracowywał miesięczny budżet i sprawozdania z działalności rejonu; reprezentował ZKW w Radzie Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny i wobec władz państwowych. Podczas nieobecności J. Dangla jego obowiązki miał przejmować St. Wojciechowski. Ponadto regulamin stwierdzała, że środki na prowadzenie swojej działalności ZKW miała czerpać z funduszy asygnowanych przez CKO oraz uzyskanych przez komisję od rosyjskich władz wojskowych i cywilnych⁴¹.

Niezwykle istotne dla sprawnego funkcjonowania całej struktury organizacyjnej ZKW były zjazdy pełnomocników zarządzających oddziałami tego rejonu, zwoływane celem „ujednoczenia działalności oddziałów we wszystkich dziedzinach świadczenia pomocy wygnańcom oraz wyświechtania sobie licznych wątpliwości i usunięcia napotkanych w pracy trudności związanych z miejscowymi warunkami”. Służyły także wyjaśnianiu i udzielaniu wskazówek „co do dalszej systematycznej pracy nad ulżeniem doli wygnańców, zgodnie z wymaganiami i wskazówkami otrzymanymi z Zarządu Głównego CKO i przepisami władz administracyjnych (rosyjskich — M. K.)”⁴².

Ważną rolę odegrały także zjazdy instruktorów, organizowane przez pełnomocników CKO w swoich okręgach. Służyły one nie tylko przekazywaniu założeń, dotyczących prowadzenia akcji ratowniczej wśród wygnańców — Polaków, opracowanych przez centralę

⁴¹Ibidem, s.6–7.

⁴²Zjazd pełnomocników i zarządzających oddziałami ZKW odbył się 1/14 IX 1915 r., natomiast zjazd instruktorów miał miejsce w dn. od 10/23 do 12/25 II 1916 r. Ibidem, Protokół drugiego zjazdu pełnomocników z okręgu Zachodniej Komisji Wykonawczej Centralnego Komitetu Obywatelskiego, s. 24–29.

CKO, czy też przez ZKW, ale również usprawnieniu pracy instruktorów, zdaniu relacji z ich dotychczasowej działalności itd⁴³.

Rejon ZKW, aby zapewnić skuteczną pomoc wygnańcom, został podzielony na jedenaście okręgów, z których trzy były zarządzane przez pełnomocników CKO, siedem stanowiło oddziały, a jeden — instruktorat. Do obszaru prac wymienionych okręgów wchodziły następujące jednostki administracyjne: oddział komisji w Briańsku, kierowany przez księdza Franciszka Przedpełskiego, obejmował powiaty briański i karaczewski w guberni orłowskiej⁴⁴; w Orle znajdowało się biuro pełnomocnika okręgu, którego pracami zarządzał Wiktor Zwolanowski. Okręg swoją działalnością obejmował gubernię orłowską bez powyżej wymienionych powiatów oraz powiatu trubczewskiego. Następny oddział ZKW znajdował się w Bobrujsku. Akcje ratowniczą prowadził pod kierunkiem Aleksandra Chrostowskiego na terenie powiatów bobrujskiego i słuckiego guberni mińskiej. W samym Mińsku funkcjonowało biuro pełnomocnika okręgowego, którego działalnością kierował A. Świda. Pracę charytatywną prowadził na obszarze guberni mińskiej bez wspomnianych powiatów oraz rzeczyckiego, mozyrskiego i pińskiego. W tych dwóch ostatnich pracami CKO kierował Aleksander Świątkowski, który zarządzał oddziałem komisji w Mozyrzu⁴⁵. Kolejny oddział ZKW funkcjonował w Czernihowie⁴⁶, w którym znajdowało się biuro pełnomocnika okręgu, prowadzone przez Edwarda Rettingera. Rejonem działalności była gubernia czernihowska bez powiatu nowozybkowskiego⁴⁷. W Czyrykowie natomiast znajdował się instruktorat CKO, kierowany przez Władysława Zacharewicza. Prowadził akcję niesienia pomocy wygnańcom na terenie powiatów czyrykowskiego i klimowickiego guberni mohylowskiej. Dnia 15 grudnia 1915 r. ZKW podjęła decyzję o przekształceniu instruktoratu czyrykowskiego w oddział CKO z siedzibą w Krzyczewie⁴⁸. Pracami oddziału miał kierować Edward Junosza-Piotrowski⁴⁹.

Kolejny oddział komisji znajdował się w Rohaczewie i obejmował wygnańców, znajdujących się w powiatach: rohaczewskim i bychowskim guberni mohylowskiej. Przewodniczył mu Jan Zakrzewski. Pod kierownictwem Radosława Blenaua funkcjonował oddział CKO w Homlu, który zajmował się polskimi tułaczami w powiatach: homelskim guberni mohylowskiej, rzeczyckim guberni mińskiej i nowozybkowskim guberni czernihowskiej. W Smoleńsku znajdowało się biuro pełnomocnika okręgu z Sewerynem Komorowskim jako przewodniczącym. Zajmowało się akcją ratowniczą na terenie guberni smoleńskiej za

⁴³AAN, CKO, syg. 45, Pismo A. Świdy z 2/15 IX 1915 r. do Zarządu Głównego CKO, s. 39–40.

⁴⁴Dnia 2/15 XII 1915 ZKW podjęła decyzję, iż: „wobec stosunkowo małej liczby naszych wygnańców w okręgach komisji naszej Mozyrzu i Briańsku, upoważniono przewodniczącego komisji do zwinięcia powyższych oddziałów w terminie, przez tegoż przewodniczącego ustalonym. Z chwilą zwinięcia oddziałów powyższych okręgi tych oddziałów należy przyłączyć: a) powiat mozyrski i piński do okręgu oddziału komisji naszej w Homlu i b) powiat briański do okręgu oddziału w Orle lub Rosławlu podług uznania przewodniczącego komisji”. AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2 z 2/15 XII 1915 r., s. 23.

⁴⁵AAN, CKO, syg. 646, Podział Rejonu Zachodniej Komisji Wykonawczej na okręgi z 1 XII 1915 r.; AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 4–5; AAN, CKO, syg. 651, Pismo ZKW z 19 II 1916 r.

⁴⁶Protokół z posiedzenia ZKW w dn. 1/2 (14/15) XII podaje, że Czernihów był siedzibą oddziału. Jego pracami miał kierować Władysław Rawicz-Rojek. AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 4; 2/15 XII 1915 r. ZKW podjęła decyzję o przekształceniu oddziału w Czernihowie na „okręg pełnomocnika CKO, a czernihowskim pełnomocnikiem okręgowym mianować starszego instruktora Edwarda Rettingera”. Ibidem, Protokół nr 2, s. 22.

⁴⁷AAN, CKO, syg. 651, Pismo ZKW z 19 II 1916 r.; AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 4; E. Zaleski w opracowaniu dotyczącym opieki nad wygnańcami w Rejonie Zachodnim, podał, że pełnomocnikowi okręgowemu w Czernihowie podlegała cała gubernia czernihowska. AAN, CKO, syg. 646, Podział rejonu...

⁴⁸Dnia 2/15 XII 1915 r. ZKW podjęła decyzję, iż „wobec rozsiadlenia się w powiatach: klimowickim i czyrykowskim znacznej ilości naszych wygnańców (około dziesięciu tysięcy ludzi), postanowiono instruktoriat czyrykowski komisji zachodniej przemianować z dniem pierwszym stycznia 1916 roku. Biuro tego oddziału otworzyć w miasteczku Krzyczewie w powiecie czyrykowskim, jako miejscowości, leżącej w centrum powyższych dwóch powiatów. Powyższy oddział komisji będzie nosił miano krzyczewskiego oddziału Zachodniej Komisji Wykonawczej CKO”. AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2, s. 22; AAN, CKO, syg. 646, Podział Rejonu...; AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.

⁴⁹AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.

wyjątkiem powiatu rosławskiego. Na jego obszarze wygnańcami — Polakami opiekował się oddział CKO z Rosławla. Jego działalnością kierował Stanisław Korwin-Piotrowski⁵⁰. Należy podkreślić, że Rosławl stał się ostatecznie siedzibą władz ZKW.

Każdy z oddziałów i okręgów ZKW dysponował, utworzonym pod kierunkiem pełnomocnika okręgowego lub zarządzającego oddziałem, biurem, składającym się z sekretarza, skarbnika, intendenta, magazyniera, ekonomy taboru i odpowiedniej ilości instruktorów, pomocników instruktorów i urzędników⁵¹.

Ponadto ZKW, jak i jego lokalnym oddziałom, niezależnie od powyższej struktury, podporządkowane były takie instytucje CKO jak: tabor CKO w Wykowie koło Rohaczewa, kolonia CKO w Platonowie pod Rosławlem, ferma rolnicza i kolonia CKO w majątku Kleczetowo, szwalnia główna ZKW w Rosławlu oraz „suwalska” w Orle, kolonia CKO w Dominie pod Orłem, XVI i XXIV oddział sanitarny CKO w Rosławlu i Homlu⁵².

Sprawną działalność struktury organizacyjnej ZKW pociągała za sobą konieczność zatrudnienia określonej liczby pracowników etatowych. Do 5 lutego 1916 r. okręgi i oddziały ZKW obsługiwane były przez czterech pełnomocników okręgowych oraz sześćdziesięciu ośmiu instruktorów i ich pomocników, a także setki przewodników⁵³.

Struktura organizacyjna ZKW utrzymała się do października 1916 r., kiedy to Zebranie Ogólne CKO podjęło decyzję o likwidacji Zarządów Rejonowych. Przyczyną ich rozwiązania, a tym samym dokonania reorganizacji struktury CKO w Rosji było przekonanie władz CKO, „że po ukończeniu zasadniczej organizacji wygnańców na miejscach osiedlenia, administracja i kierownictwo CKO winny ześrodkować się w Zarządzie Głównym, celem spoistszego ich uzgodnienia i większej sprężystości”⁵⁴.

Struktura ZKW jak i pozostałych rejonów, jak się wydaje, została określona w „Zasadach organizacyjnych CKO” i była konsekwentnie wprowadzana przez władze centralne CKO⁵⁵.

Celem akcji ratowniczej, prowadzonej przez ZKW w Rejonie Zachodnim było niesienie pomocy wygnańcom — Polakom i zachowanie jak największej ich liczby dla powrotu do kraju. Działalność komisji prowadzona w tym kierunku miała polegać na: „rejestrowaniu tułaczy, organizowaniu ich w partie i rozsiedlaniu; utrzymaniu punktów żywnościowych, obrocnych i lekarskich; udzielaniu partiom zasiłków w naturze i pieniężnych oraz zaopatrywaniu ich w odzież; wyszukiwaniu zarobków; ułatwianiu spieniężenia inwentarza i nabywania go na miejscu zarobkowania; urządzania mieszkań na miejscu zarobkowania i zabezpieczenia żywności na zimę; wyjednywaniu odszkodowania za poniesione straty i pensji dla rodzin rezerwistów i pospolitaków; wydawaniu pożyczek; organizowaniu warsztatów reperacyjnych; zakładaniu szpitali i ambulatoriów; zakładaniu ochron dla dzieci, szkółek początkowych, organizowaniu kursów praktycznych i nauki rzemiosł na miejscu czasowego osiedlenia; doprowadzenia wygnańców z powrotem do ich siedzib”⁵⁶.

Działalność ZKW, jak się wydaje, w omawianym okresie można podzielić na dwa etapy. Pierwszy obejmowałyby prace komisji od momentu rozpoczęcia akcji ratowniczej wśród wygnańców na szlakach ewakuacyjnych do opadnięcia fali wygnańczej, co nastąpiło gene-

⁵⁰AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 4–5; AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.

⁵¹AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 5; AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.

⁵²AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 1, s. 5–7.

⁵³AAN, CKO, syg. 661, Akta... w sprawie kontaktu z Radą Zjazdów (Sprawozdania, okólniki, recenzje) (X 1915 — VII 1916), Wykaz pełnomocników okręgowych, instruktorów i ich pomocników Rejonu Zachodniego Centralnego Komitetu Obywatelskiego na dzień 5 II 1916 r.; AAN, CKO, syg. 864, Akta... Sprawozdań Komisji (statystycznych) (X 1915 — XII 1916), Sprawozdania ogólne Zachodniej Komisji Wykonawczej w Rosławlu za czas 1 — 31 października 1915 r., s. 5.

⁵⁴M. Korzeniowski, op. cit.

⁵⁵Ibidem.

⁵⁶AAN, CKO, syg. 646, Organizacja opieki nad wygnańcami z Królestwa Polskiego w rejonie Zachodnim.

ralnie w październiku 1915 r.⁵⁷. Drugi etap wiązały się natomiast z dalszym prowadzeniem rejestracji, rozsiedlania wygnańców, a przede wszystkim z rozwinięciem systematycznej akcji pomocy polskim tułaczom w oparciu o stałą strukturę organizacyjną ZKW. Należy zaznaczyć, że przyjęcie takiego podziału pracy komisji jest umowne. Wynika bowiem z tego, iż elementy działalności, kształtowanie się struktur organizacyjnych ZKW, zachodziły niemal równocześnie. Różniły się jedynie intensywnością. Przyjęcie jako cezury czasowej — opadanie fali wygnańczej w październiku 1915 r., stanowi jedynie zasygnalizowanie zahamowania masowego przepływu tułaczy z Królestwa Polskiego do Rosji. Zjawisko przemieszczania się wygnańców na wschód będzie miało miejsce i w drugim etapie, ale nie w takim stopniu, jak w pierwszych miesiącach działalności ZKW.

Zachodnia Komisja Wykonawcza stanęła przed niełatwym do rozwiązania problemem. Przez rejon jej działalności przechodziły bowiem główne szlaki ewakuacyjne polskiej (i nie tylko) ludności wygnańczej. Ustalenie liczby wygnańców — Polaków, którzy przemieszczali się przez rejon ZKW, stanowi niełatwe zadanie. W sprawozdaniu z działalności CKO za okres od 1 sierpnia 1915 r. do 1 października 1916 r., stwierdzono, że: „Największy zastęp wygnańców z Królestwa i Litwy, bo około 500 000 osób, z końmi, bydłem i wozami przeszedł szosą Moskiewską przez Słuck lub Mińsk, Bobrujsk i Rohaczew za Dniepr — dalej na wschód”⁵⁸. Z kolei «Głos Polski», opierając się na informacji uzyskanej od pełnomocnika komitetu głównego Wszechrosyjskiego Związku Miast — A. Dyakonowa, pisał:

„Zbiegowie z Polski idą czterema drogami. Pierwsza prowadzi przez Włodawę — Kobryń, i dalej przez Pińsk i Mińsk,

Druga droga z guberni tomżyńskiej prowadzi przez Białystok i Mińsk,

Trzecia przez Równe i Sarny,

Czwarta z Wilna przez Mińsk i Połock.

Pierwszą drogą ciągnie do 400 000 zbiegów. W dniach najbliższych cyfra ta zwiększy się.

Drugą podąża dziesiątki tysięcy. Trzecią — z Równego 30 000. Czwartą — dziesiątki tysięcy”⁵⁹.

W sprawozdaniu o działalności ZKW w okresie od 1 października do 1 listopada 1915 r. J. Dangel stwierdził, że ogólna liczba wygnańców — Polaków „sformowanych w olbrzymiej większości w partie, wyniosła na początku miesiąca w okrągłych cyfrach 190 000 dusz, z której 26 188 dusz połączonych w 360 partii przeszło do gub. kijowskiej, gdzie ich czekały miejsca stałego zarobku na zimę; około 10 000 pojedynczych rodzin wyjechało kolejami na wschód..., pozostała ilość około 150 000 wygnańców, została rozsiedlona przez organy CKO na terenie wyżej wzmiankowanych guberni (tj. rejonu ZKW CKO — M. K.)”⁶⁰. Natomiast w sprawozdaniu z 19 lutego 1916 r. dla głównego naczelnika zaopatrzenia armii Frontu Zachodniego, ZKW podała, że na dzień 1 stycznia tegoż roku rozsiedliła i zarejestrowała 143 145 wygnańców — Polaków; zaś zorganizowała w partie (skupiska) i skupiła w koloniach 71% ich liczby, która była kierowana przez 4 500 przewodników⁶¹. Niezwykle intere-

⁵⁷ AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2, s. 19.

⁵⁸ Sprawozdanie z działalności..., s. 14.

⁵⁹ Wygnańcy, [W:] «Głos Polski» nr 35, 30 VIII (12 IX) 1915 r., s. 12–13.

⁶⁰ AAN, CKO, syg. 864, Sprawozdanie..., s. 5; AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2, s. 19.

⁶¹ AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.; AAN, CKO, syg. 658, Akta w sprawie kontaktu z władzami wojskowymi (Korespondencja dotycząca działalności CKO) (XII 1915 — XI 1916), Sprawozdanie z działalności ZKW CKO z 19 II 1916 r. dla Głównego Naczelnika Zaopatrzenia Armii Frontu Zachodniego, s. 18–33; Dane powyższe podaje sprawozdanie z działalności CKO za czas od 1 VIII 1915 r. do 1 X 1916 r., w którym stwierdza się, że w Rejonie Frontowym (płn. część gub. mińskiej) znajdowało się 44 152 wygnańców — Polaków (z tego zarejestrowanych przez CKO było 31 164 osób), natomiast Rejon Zachodni otaczał opieką 82 977 osób (z tego zarejestrowanych przez CKO było — 76 089 osób), Sprawozdanie z działalności..., s. 16; Wł. Grabski, A. Żabko-Potopowicz, op. cit. s. 71; Potwierdzeniem liczby wygnańców, którzy w III 1916 r. znaleźli się pod opieką Rejonu Frontowego CKO jest pismo pełnomocnika A. Świdzy z 21 I 1916 r. do Zarządu Głównego CKO, w którym podaje, iż pod opieką oddziału CKO w Mińsku znajdowało się 48 291 wygnańców — Polaków, AAN, CKO, syg. 88, Korespondencja z Zarządzeniem Rejonu Frontowego, Pismo A. Świdzy z 21 I 1916 r. do Zarządu Głównego CKO, s. 1.

sujące dane dotyczące liczby wygnańców — Polaków: zorganizowanych w partię a zarejestrowanych przez ZKW CKO oraz niezarejestrowanych w ogóle, zawierają miesięczne sprawozdania statystyczne, kierowane do centrali CKO w Piotrogradzie. Prezentuje je poniższa tabela:⁶²

	na dzień 1.11.1915	na dzień 1.01.1916	na dzień 1.02.1916	na dzień 1.03.1916	na dzień 1.04.1916
Wygnańcy zorganizowani w partię		72 811	60 524	47 508	59 087
Wygnańcy niezorganizowani w partię		47 335	65 018	29 048	9 082
Razem — ogólna liczba wygnańców zarejestrowanych przez ZKW		120 146	125 147	76 556	67 172
Przypuszczalna liczba wygnańców niezarejestrowanych przez ZKW		23 000	26 820	14 992	12 585
Razem — ogólna liczba wygnańców	150 000 ⁺	143 146	152 362	91 548 ⁺⁺	79 757 ⁺⁺

+ — dane liczbowe [październik] nie są zróżnicowane wg wyżej przedstawionego kryterium.

++ — dnia 23 marca 1916 r. utworzono Rejon Frontowy CKO, który został wydzielony z Rejonu Zachodniego.

Dlatego też dane liczbowe, dotyczące lutego i marca 1916 r. nie obejmują oddziałów mińskiego i mozyrskiego ZKW.

Przedstawione liczby wskazują, że w Rejonie Zachodnim znajdowało się 1/3 ogólnej liczby wygnańców objętych akcją ratowniczą przez CKO. Wskazują konsekwentne realizowanie przez ZKW idei łączenia wygnańców w partię, a równocześnie świadczą o dobrym rozeznaniu komisji co do liczby polskich tułaczy, znajdujących się w jej rejonie. Równocześnie ukazują skuteczność prowadzonej w Rejonie Zachodnim akcji ratowniczej, a przede wszystkim stanowią świadectwo aktywności przedstawicieli ZKW wobec polskich wygnańców.

Największe, liczące 59 359 osób, skupisko polskich tułaczy znajdowało się w guberni mińskiej Rejonu Zachodniego. W pozostałych jego częściach rozmieszczono: w 4 powiatach guberni mohylowskiej — 31 119 osób; w guberni smoleńskiej — 23 517 osób; w guberni orłowskiej — 8 264 osoby oraz w guberni czernihowskiej — 20 707 osób⁶³.

W ogólnej liczbie wysiedleńców z Królestwa Polskiego w Rejonie Zachodnim 47,91% miały stanowić dzieci do lat 15, 31,76% kobiety, natomiast mężczyźni — 20,32%⁶⁴.

Podstawą akcji ratowniczej prowadzonej przez ZKW były środki finansowe, które przede wszystkim otrzymywała od Zarządu Głównego CKO. Na poszczególne formy swojej działalności (jak się wydaje za wiedzą CKO) komisja zabiegać mogła o pomoc finansową u rosyjskich władz administracyjnych, jak również organizacji charytatywnych i społecznych takich jak Siewieropomoczc, Komitet Wielkiej Księżnej Tatiany Mikołajewnej oraz ziemstw.

Zachodnia Komisja Wykonawcza przeznaczyła na swoją działalność i pomoc wygnańcom — Polakom od września 1915 r. do końca marca 1916 r. 3 630 792 rb⁶⁵. Poniższa tabela przedstawia ogólne zestawienie wydatków ZKW w prezentowanym okresie:⁶⁶

⁶²Obliczenia własne za: AAN, CKO, syg. 864, Sprawozdania statystyczne (rejestracja wygnańców) od I XI 1915 r. do I IV 1916 r.

⁶³AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.

⁶⁴Ibidem; AAN, CKO, syg. 658, Sprawozdanie..., s. 18–33

⁶⁵AAN, CKO, syg. 802, Surowy bilans księgi głównej oraz statystyka wydatków od IX 1915 do VII 1916 r., Statystyka wydatków uskuteczniionych przez Rejon Zachodniej Komisji Wykonawczej CKO w Rosławlu (IX 1915 — III 1916), s. 3–4.

RODZAJE WYDATKÓW	SUMA
Koszty ogólne działalności struktur ZKW	83 961 rb.
Pomoc wygnańcom — Polakom	3 029 095 rb.
Zakup i utrzymanie inwentarza	119 020 rb.
Wydatki różne i nieprzewidziane	398 714 rb.

Główne zadanie ZKW, zgodnie z zaleceniami CKO, polegało na: udzielaniu pomocy finansowej, żywnościowej, kulturalno-oświatowej, religijnej, sanitarnej, a także wyszukiwaniu miejsc pracy. Istotny element akcji ratowniczej prowadzonej przez ZKW, jak i przez CKO, stanowiło niesienie pomocy dzieciom i młodzieży polskiej. ZKW organizowała nie tylko pomoc materialną, ale także rozwinęła na dużą skalę pracę w dziedzinie oświatowej. Dążyła do zapewnienia „działwie szkolnej swojskiego wychowania i nauczania i w ogóle rodzinnej opieki”⁶⁷, zgodnie ze wskazówkami istniejącego przy CKO — Wydziału opieki nad dziećmi. Zakładała ochrony i szkoły; otwierała przytulki dla dzieci wygnańców polskich. ZKW rozwinęła szeroką akcję, w porozumieniu z rosyjskimi organizacjami charytatywnymi, „celem wydobywania z pomiędzy olbrzymiej ilości porzuconych lub zaginionych dzieci, które organizacje te całymi wagonami przesyłały do Moskwy i Smoleńska — dzieci polskich i otoczenia ich swojską opieką”⁶⁸. Pragnąc zapewnić systematyczną i specjalistyczną opiekę dzieciom, znajdującym się w ochronach, a także z powodu braku dostatecznej ilości wykwalifikowanych opiekunów, ZKW postanowiła utworzyć kursy dla „ochroniarek”. ZKW zatwierdzała budżet, jak i plany pracy podporządkowanych jej instytucji oświatowych⁶⁹. Poniższa tabela przedstawia efekty zakładania placówek oświatowych dla dzieci na terenie działalności ZKW, z uwzględnieniem ilości dzieci zarejestrowanych oraz pozostających pod bezpośrednią opieką komisji w ochronach:⁷⁰

	na dzień 1.01.1916	na dzień 1.02.1916	na dzień 1.03.1916	na dzień 1.04.1916
Liczba dzieci zarejestrowanych przez ZKW	35 162	37 655	35 956	30 949
Liczba burs i internatów	34	43	34	48
Liczba dzieci w internatach	1 446	1 770	1 045	2 457
Liczba ochron z nauczaniem	71	101	84	126
Liczba dzieci w tych ochronach	3 797	5 045	3 676	5 905
Liczba ochron zwykłych	23	6	6	12
Liczba dzieci w ochronach	1 037	553	500	698
Liczba szkół	14	19	30	18
Liczba dzieci w szkołach	1 023	1 499	2 073	1 400
Ogólna liczba dzieci pozostających w ochronach pod opieką ZKW CKO	5 857	7 097	6 700	8 003

Z ogólnej liczby dzieci zarejestrowanych przez ZKW ponad 1/5 znajdowała się pod jej bezpośrednią opieką. Można przypuszczać, iż zakładanie instytucji oświatowych przez komisję zależało od jej możliwości, a także od rzeczywistych potrzeb najmłodszych wygnańców. Niewątpliwie dużą rolę odgrywało przekonanie, że placówki oświatowe będą w zupełności wykorzystane po powrocie do kraju tułaczy — Polaków, przez polską ludność auto-

⁶⁶Obliczenia własne za: ibidem; Komunikat CKO z 10 XII 1915 r. podaje, że Rejon Zachodni wydatkował do momentu jego ogłoszenia 1 600 000 rubli. CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO w Piotrogradzie. Komunikaty, Komunikat nr 1 z 10 XII 1915 r., s. 2–3; natomiast sprawozdanie ZKW dla Głównego Naczelnika Zaopatrzenia Armii Frontu Zachodniego stwierdza, że na dzień 1 I 1916 r. ZKW przeznaczyła na akcję ratowniczą 1 635 915 rb., AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916 r.; Z kolei zestawienia wydatków ZKW za okres wrzesień–grudzień 1915 r. wynika, że komisja wydała na pomoc wygnańcom 1 824 254 rb., Obliczenia własne za: AAN, CKO, syg. 802, Statystyka..., s. 3–4.

⁶⁷AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2, s. 18.

⁶⁸Ibidem, s. 21.

⁶⁹Ibidem, s. 18; Protokół nr 4, s. 36–38.

⁷⁰Obliczenia własne: AAN, CKO, syg. 864, Sprawozdania statystyczne (pomoc kulturalna).

chtoniczną. Istotnym argumentem prawdopodobnie była świadomość konieczności biologicznego ratowania narodu, którego siłą motoryczną w przyszłości stać się miały dzieci uratowane między innymi w Rosji.

Na pomoc oświatową (ochrony i szkoły) ZKW przeznaczyła, w okresie od września 1915 r. do końca marca 1916 r. 164 010 rb⁷¹.

Istotnym elementem niesienia pomocy wygnańcom–Polakom było zapewnienie pomocy sanitarnej. ZKW prowadziła na dzień 1 kwietnia 1916 r. 4 szpitale i 6 ambulatoriów. Pomocy lekarskiej udzielało 5 lekarzy i 7 felczerów⁷². ZKW subsydiowała pracę szpitali, należących do innych organizacji ratowniczych — np. szpital rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Werykowie. Ponadto, dążąc do udoskonalenia pomocy sanitarno–lekarskiej, komisja prowadziła wykłady dla instruktorów „ażby uprzystępnić w przyszłości naszym wygnańcom otrzymywanie doraźnej pomocy lekarskiej w wypadkach nagłych zasłabnięć”⁷³. ZKW przeznaczyła na pomoc sanitarną w omawianym okresie 83 361 rb⁷⁴.

Szczególną uwagę ZKW przywiązywała do zapewnienia pomocy religijnej polskiej ludności wygnańczej. Zapewniała księżom–kapelanom środki materialne dla udzielania posług religijnych, w postaci diet oraz pokrycia kosztów podróży. Według komunikatu CKO z 21 stycznia 1916 r. pracę duszpasterską w Rejonie Zachodnim prowadziło zaledwie 2 księży kapelanów. Natomiast protokół z posiedzenia ZKW z 15 grudnia 1915 r. stwierdzał, że pomoc religijną niosło „21 księży–kapelanów, pracujących bądź z naznaczenia J. Emin. Ks. Biskupa Cieplaka, bądź angażowanych w charakterze instruktorów objazdowych przez Komisję Zachodnią, jak też przez miejscowe duchowieństwo w liczbie 26”⁷⁵. Do 1 kwietnia 1916 r. dzięki wysiłkom ZKW powstało dla potrzeb religijnych polskich tułaczy 8 kaplic⁷⁶. Do końca marca 1916 r. ZKW na potrzeby religijne wygnańców przeznaczyła 14 233 rb⁷⁷.

ZKW udzielała na szeroką skalę pomocy żywnościowej, mieszkaniowej i odzieżowej. Zakładała punkty żywnościowe, herbaciarnie, prowadziła rozdawnictwo żywności itp. Pomocy żywnościowej udzielała początkowo w naturze, zaś po osiedleniu się wygnańców przeznaczała określone środki finansowe. W okresie od września 1915 r. do marca 1916 r. wydatkowała na ten cel 516 852 rb⁷⁸.

Rejon Zachodni udzielał także wygnańcom pomocy mieszkaniowej. W omawianym okresie: na wynajem mieszkań, komorne, budowę baraków mieszkalnych, opłacenie noclegów w przytułkach oraz remonty przeznaczył 208 466 rb⁷⁹. Z kolei na pomoc odzieżową wydał 556 367 rb⁸⁰.

ZKW zajmowała się nie tylko zabezpieczeniem bytu polskich wygnańców, ale udzieleniem im subwencji na utrzymanie inwentarza żywego. Wiele uwagi przywiązywała do zachowania stad zarodowych, które po powrocie do kraju, stanowić miały podstawę do odnowienia hodowli. Nie tylko więc zajmowano się zakupem pasz, ale również tworzono fermy hodowlane (Wyków, Kleczetowo, Annapol) oraz zabiegano o odszkodowania dla właścicieli za poniesione straty itd⁸¹. Do końca marca 1916 r. subsydia przeznaczone przez ZKW na utrzymanie inwentarza żywego, zamknęły się sumą 261 334 rb⁸².

⁷¹Obliczenia własne za: AAN, CKO, syg. 802, *Statystyka...*, s. 3–4.

⁷²AAN, CKO, syg. 864, *Sprawozdanie statystyczne (pomoc sanitarna)*.

⁷³AAN, CKO, syg. 645, *Protokół nr 4*, s. 35; *Protokół nr 2*, s. 28.

⁷⁴AAN, CKO, syg. 802, *Statystyka...*, s. 3–4.

⁷⁵AAN, CKO, syg. 645, *Protokół nr 2*, s. 21.

⁷⁶AAN, CKO, syg. 864, *Sprawozdanie statystyczne (opieka duchowna za miesiąc III 1916 r.)*.

⁷⁷AAN, CKO, syg. 802, *Statystyka...*, s. 3–4.

⁷⁸*Ibidem*.

⁷⁹*Ibidem*.

⁸⁰*Ibidem*.

⁸¹AAN, CKO, syg. 645, *Protokół drugiego zjazdu...*, s. 27–28; Wł. Glinka, *op. cit.*, t. 2, s. 60–61.

⁸²AAN, CKO, syg. 802, *Statystyka...*, s. 3–4.

Ważny element, prowadzonej przez ZKW akcji ratowniczej, stanowiła pomoc finansowa. Przejawiała się ona w udzielaniu: zapomóg indywidualnych, ogólnego wsparcia finansowego, diet żywnościowych poszczególnym tułaczom oraz pożyczek. Ta forma pomocy była stosowana wobec wygnańców nie posiadających pracy, inteligencji, rodzin zmobilizowanych rezerwistów czy też tułaczy w wieku emerytalnym. Od września 1915 r. do marca 1916 r. ZKW przeznaczyła na pomoc finansową 1 097 889 rb⁸³. Równocześnie ZKW podjęła kwestię odszkodowań za poniesione straty w czasie działań wojennych przez polskich wygnańców. W tym celu powołała 15 grudnia 1915 r. specjalną komisję, złożoną z prawników. W jej pracach brali udział: Cz. Dąbrowski, Stanisław Duszyński, Aleksander Jackowski, E. Zaleski i T. Żenczykowski. Komisja przygotowywała zalecenia prawne, dotyczące się relacjonowania spraw o odszkodowania za poniesione straty, wzory zaświadczeń, protokołów strat oraz „plenipotencji na CKO”⁸⁴.

Zachodnia Komisja Wykonawcza niosła pomoc przedstawicielom innych narodowości oraz z ziem nie wchodzących w skład Królestwa Polskiego. Już w trakcie akcji ratowniczej, wszystkie, jak twierdzi Michał Stanisław Korwin-Kossakowski, „bez różnicy narodowości lub wyznania zorganizowane przez CKO w partie, otrzymują niezbędne zapomogi oraz dokumenty, na mocy których dostają one na punktach żywnościowych pomoc w postaci paszy dla koni, produktów żywnościowych, lub gorącej zupy, przy tym na podstawie obejrzanych dokumentów stwierdzamy, że Komitet utworzył w czasie od 21-go sierpnia do 16-go września (1915 r. — M. K.), z pośród mieszkańców guberni chełmskiej i grodzieńskiej wyznania prawosławnego 94 partie w ogólnej liczbie 7 045 osób, wydał im zapomogi w gotówce w wysokości 3 715 rb. oraz odpowiednią ilość produktów żywnościowych, podków i paszy dla koni”⁸⁵.

Przypuszczać należy, że pomoc udzielana tułaczom — nie — Polakom wynikała z chaosu, w którym przyszło pracować ZKW na szlakach ewakuacyjnych. CKO zalecał bowiem pracownikom ZKW udzielać pomocy wygnańcom nie — Polakom oraz mieszkańcom guberni chełmskiej jedynie na ich wyraźne żądanie. Podobną decyzję podjęła ZKW w stosunku do kolonistów niemieckich, poddanych rosyjskich pochodzących z Królestwa Polskiego. Nakazywała nieść pomoc jedynie wygnańcom, nie zesłanym administracyjnie w postaci udzielania zapomóg oraz wydawać strawne tylko tym, którzy należeli do partii i byli niezdolni do pracy⁸⁶.

Zgodnie z zaleceniami CKO, ZKW dążyła od momentu rozpoczęcia działalności do zapewnienia polskiej ludności wygnańczej stałych źródeł utrzymania. ZKW zabiegała o przyjmowanie tułaczy do pracy, wyszukiwała miejsca pracy, pośredniczyła w zawieraniu umów z pracodawcami. Wygnańcy byli zatrudniani w majątkach ziemskich, fabrykach, warsztatach rzemieślniczych, na robotach leśnych itd. Tworzyła także nowe miejsca pracy, w których zatrudniała wygnańców; zakładała hurtownie, szwalnie, herbaciarnie, magazyny, warsztaty naprawcze, wydzierżawiała majątki ziemskie oraz zakładała fermy hodowlane⁸⁷. Na rozpoczęcie produ-

⁸³Ibidem.

⁸⁴AAN, CKO, syg. 645, Protokół nr 2, s. 14–16; AAN, CKO, syg. 44, Korespondencja z Zarządem b. Rejonu Zachodniego (VI 1915 — IX 1916), Pismo ZKW do CKO w Piotrogradzie z 24 XI 1915 r., s. 110.

⁸⁵Archiwum Polskiej Akademii Nauk, jedn. nr 9, syg. 4, Diariusz Michała Stanisława Korwin-Kossakowskiego, t. 1, s. 268.

⁸⁶AAN, CKA, syg. 645, Protokół nr 2, s. 21; Ostrożność w ferowaniu pomocy przedstawicielom innych narodowości wynikała z obawy zaostreżenia z tego powodu stosunków z rosyjskimi władzami państwowymi, jak i komitetami narodowościowymi, niosącymi pomoc ludności np. białoruskiej lub litewskiej.

⁸⁷Wiele istotnych informacji o tej formie działalności ZKW zawiera korespondencja komisji ze swoimi lokalnymi strukturami, czy też kierowana do Zarządu Głównego CKO, syg. 46, Korespondencja z byłym Rejonem Zachodnim, dotycząca części guberni mohylowskiej (IX 1915 — XI 1916); AAN, CKO, syg. 47, Korespondencja z okręgiem czernihowskim (oraz) Materiały wyborcze do rad okręgu czernihowskiego (IX 1915 — II 1918); AAN, CKO, syg. 48, Korespondencja z okręgiem orłowskim (oraz) Materiały wyborcze rad okręgu orłowskiego (IX 1915 — IV 1918).

kcji i utrzymanie ferm, szwalni, warsztatów naprawczych ZKW wydatkowała do marca 1916 r. 404 734 rb⁸⁸. Do 1 stycznia 1916 r. miała zapewnić źródła zarobkowania 89% osób zdolnych do pracy⁸⁹.

Wiele uwagi przywiązywała do utrzymywania poprawnych stosunków z lokalną administracją państwową i ziemstwami. Istotne były także kontakty z władzami wojskowymi, albowiem znaczna część Rejonu Zachodniego znajdowała się na bezpośrednich tyłach frontu. ZKW informowała, zgodnie z zaleceniami CKO, administrację, jak i czynniki wojskowe o swojej działalności, zadaniach, liczbie wygnańców; zwracała się o udzielenie jej środków materialnych na prowadzenie akcji ratowniczej; energicznie interweniowała w sprawach bezpodstawnego wysiedlania wygnańców z miejsc osiedlenia; zabiegała o udzielanie wygnańcom — Polakom tych form pomocy, których sama w dostatecznym nie mogła zapewnić (np. pomoc medyczna); interweniowała w sprawie odszkodowań na rzecz wygnańców; wyszukiwała miejsca pracy oraz ubiegała się o zezwolenia na prowadzenie szkół, ochron i przytułków. Informowała także o stopniu zaangażowania rosyjskich organizacji charytatywnych w niesieniu pomocy polskim tułaczom⁹⁰.

Zachodnia Komisja Wykonawcza spotykała się nie tylko ze zrozumieniem dla swojej działalności, ale także z wrogością lokalnej administracji i ziemstw. S. Komorowski, pełnomocnik ZKW na okręg smoleński w piśmie do CKO z 1 października 1915 r. pisał, że były stawiane „przeróżne przeszkody przez władze miejscowe w lokowaniu wygnańców”, które „nie tylko utrudniają i uniemożliwiają często pracę, ale i nie pozwalają ustanowić jakiegokolwiek budżetu”⁹¹. W piśmie z 3 października zawiadamiał centralę CKO, że pomimo postępowania zgodnie z rozporządzeniami władz wojskowych i uzyskania zgody S. I. Zubczaninowa na zorganizowanie i rozsiedlenie polskich tułaczy, lokalni „marszałkowie szlachty na całej linii we wszystkim uniemożliwiają pracę. Stajemy wobec niezrozumiałej dla nas sytuacji co zrobić...”⁹². Trudności i nieporozumienia wynikały także z niestosownych działań przedstawicieli ZKW⁹³. Niezwykle istotna dla CKO była współpraca z rosyjskimi organizacjami niesienia pomocy ewakuowanej ludności. Na szczególną uwagę zasługuje współpraca z Pomocą Północną (Siewieropomoszcza), organizacją rządową kierowaną przez wspomnianego S. Zubczaninowa. Siewieropomoszcz udzieliła ZKW pomocy finansowej (80 000 rb.) na organizowanie na szlakach ewakuacyjnych punktów obrocnych, kuźni; na zapomogi dla wygnańców za poniesione straty w wyniku działań wojennych; na pożyczki dla „większej własności”⁹⁴. Służyła komisji wydatną pomocą odzieżową oraz żywnościową dla wygnańców, zarówno w czasie trwania ewakuacji, jak i po osiedleniu się polskich tułaczy⁹⁵. Współdziałała z ZKW w wyszukiwaniu dzieci polskich, które znalazły się w rosyjskich przytułkach i sierocińcach oraz „celem otrzymania zgody od władz gubernialnych na osiedlenie wygnańców i znoszenie nakazów wysiedlania osiadłych”⁹⁶ ZKW przejmowała

⁸⁸AAN, CKO, syg. 802, *Statystyka...*, s. 3–4.

⁸⁹AAN, CKO, syg. 651, Pismo z 19 II 1916...

⁹⁰O kontaktach ZKW z rosyjskimi władzami administracyjnymi i wojskowymi świadczy korespondencja, która zawarta jest [W:] AAN, CKO, syg. 651, Akta w sprawie...; AAN, CKO, syg. 650, Akta... rozporządzeń rządowych, dotyczących się wygnańców (oraz korespondencja) (IX 1915 — X 1916); AAN, CKO, syg. 658, Akta w sprawie...

⁹¹AAN, CKO, syg. 49, Korespondencja z okręgiem smoleńskim (oraz) Materiały wyborcze do rad okręgu smoleńskiego (IX 1915 — III 1918), Pismo S. Komorowskiego do CKO w Piotrogradzie z 6 X 1915 r., s. 55.

⁹²Ibidem, Pismo S. Komorowskiego do CKO w Piotrogradzie z 7 XI 1915 r., s. 66.

⁹³Ibidem, Pismo S. Komorowskiego do Wł. Grabskiego z 29 XII 1915 r., s. 137–140.

⁹⁴AAN, CKO, syg. 655, Akta w sprawie kontaktu z Pomocą Północną (Korespondencja, wycinki prasowe), Pismo J. Dągla do Zarządu Głównego CKO z 26 XI 1915 r. (brak paginacji).

⁹⁵AAN, CKO, syg. 655, Pisma A. Świdzy z 15 I 1916 r. i R. Blenaua z 14 I 1916 r. itd. do ZKW, dotyczące pomocy odzieżowej, otrzymanej przez oddziały komisji od Siewieropomoszczy.

⁹⁶Ibidem, Pismo J. Dągla do Zarządu Głównego CKO z 26 XI 1915 r.

także od Siewieropomoszcy opiekę nad wygnańcami — Polakami (np. w Smoleńsku) w momencie likwidowania jej placówek⁹⁷.

ZKW nawiązała również współpracę z Wszechrosyjskim Towarzystwem Opieki nad Wygnańcami, zalecając swoim pracownikom kierowanie do jej oddziałów w Homlu, Mińsku, Smoleńsku, Syczewie, Czernihowie i Orle „Rosjan i prawosławnych, potrzebujących pomocy, choćby w swoim czasie byli oni formowani w partii CKO”⁹⁸.

Współpracowała także z Komitetem Wielkiej Księżnej Tatiany Mikołajewnej, który wydatnie udzielał pomocy finansowej CKO. Niestety szczupłość materiału archiwalnego nie pozwala na przedstawienie wzajemnych relacji między ZKW a „Komitetem Tatjanowskim”, a umożliwiła jedynie zasygnalizowanie zagadnienia.

ZKW przywiązywała wiele uwagi do utrzymywania poprawnych stosunków z polskimi organizacjami ratowniczymi, działającymi na terenie Rejonu Zachodniego CKO. Polska ludność wygnańcza otrzymywała również pomoc od lokalnych oddziałów: Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW) i Rzymsko — Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności. Terenem akcji ratowniczej wymienionych organizacji, opartych na polskiej ludności autochtonicznej i polonii rosyjskiej były ośrodki miejskie i przebywająca w nich ludność wygnańcza.

Obszar akcji ratowniczej CKO, w tym także ZKW stanowiła prowincja rosyjska i te ośrodki miejskie, w których nie niosły pomocy charytatywnej PTPOW i lokalne oddziały Towarzystwa Dobroczynności.

ZKW pragnęła, jak się wydaje, nie tylko włączyć miejscowych Polaków do akcji ratowniczej w swoich szeregach, ale także wykorzystać działalność polskich autochtonów, organizujących podobną pomoc w utworzonych przez siebie organizacjach.

Istniejący materiał archiwalny pozwala jedynie w ogólnych zarysach przedstawić wzajemne relacje między oddziałami PTPOW i Rejonem Zachodnim CKO w omawianym okresie (podobnie rzecz się ma z kontaktami ZKW z oddziałami Towarzystwa Dobroczynności).

ZKW nawiązała ścisłą współpracę z oddziałami PTPOW. Polegała ona na podziale pracy w Rejonie Zachodnim; wzajemnym uzupełnianiu w akcji ratowniczej; finansowaniu ochron, herbaciarni, przytułków prowadzonych przez PTPOW; przejmowaniu opieki nad wygnańcami, mieszkającymi w miastach przez oddziały ZKW, w których PTPOW nie prowadziła działalności lub nie była w stanie samodzielnie jej utrzymać z powodu słabej struktury organizacyjnej czy braku środków finansowych. Ponadto pomagała PTPOW w zakładaniu lokalnych oddziałów tej organizacji (np. filia PTPOW w Rohaczewie)⁹⁹. ZKW korzystała z pomocy PTPOW przy organizowaniu pomocy mieszkaniowej, sanitarno-lekarskiej, odzieżowej itd.

Poszczególne oddziały ZKW i PTPOW porozumiewały się co do zakresu akcji ratowniczej. Określano nie tylko obszar, ale również formy pomocy udzielanej przez obie organizacje. Nie trzymano się ściśle reguły określającej obszar działania ZKW, jak i PTPOW. ZKW utrzymywała przeważnie opiekę nad tymi partiami wygnańców, którzy osiedlili się w miastach, a zostali sformowani przez jej instruktorów. Zdarzały się wszakże sytuacje, w których przedstawiciele PTPOW żądali przejścia partii CKO pod opiekę ich organizacji¹⁰⁰.

⁹⁷*Pomoc Północna*, [W:] «Nowy Kurier Litewski», nr 7, 9 (22) I 1916 r., s. 2; ibidem, nr 8, 10(23) I 1916 r., s. 2.

⁹⁸AAN, CKO, syg. 657, Akta w sprawie kontaktu z Wszechrosyjskim Towarzystwem Opieki nad Wygnańcami (Korespondencja, I 1916 r. Pismo ZKW z 4 I 1916 r. do zarządzających oddziałami komisji, dotyczące wspomnianej organizacji (brak paginacji).

⁹⁹AAN, CKO, syg. 662, Akta w sprawie kontaktu z Towarzystwem Pomocy Ofiarom Wojny (Statuty Towarzystwa pomocy biednym rodakom... korespondencja) (VII 1915 — IX 1916), (brak paginacji).

¹⁰⁰Ibidem.

Podobną formę współpracy przyjęto w kontaktach z lokalnymi Rzymsko–Katolickimi Towarzystwami Dobroczynności, a więc: wzajemne informowanie się o zakresie prowadzonej akcji ratowniczej, zawiadamianie o niedociągnięciach i niewywiązywaniu się z podjętych zobowiązań oraz podejmowaniu wspólnych przedsięwzięć¹⁰¹.

Akcja ratownicza, prowadzona przez ZKW, stanowiła zaledwie część działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Rosji. Ze względu na specyfikę obszaru (rejon przyfrontowy), przebieganie przez Rejon Zachodni głównych szlaków ewakuacyjnych jej znaczenie było istotne dla pozostałych rejonów CKO. ZKW w dosyć krótkim czasie stworzyła sprawną strukturę organizacyjną, która pozwoliła otoczyć opieką wygnańców w czasie ich przemarszu w głąb Rosji, ale także zatrzymać i rozsiedlić jak największą ich liczbę w guberniach zachodnich imperium rosyjskiego. Zgodnie z zaleceniami CKO, komisja wypracowała podstawowe kierunki, zasady, formy prowadzenia skutecznej akcji ratowniczej; stworzyła podstawy współpracy z lokalną administracją państwową, oddziałami rosyjskich organizacji charytatywnych. Dzięki swojej aktywności ZKW stała się, w dosyć krótkim czasie, reprezentantem polskiej ludności wygnańczej, konsekwentnie broniącym jej interesów.

Марюш Кожэниовски

ЗАПАДНЫЙ РАЙОН ЦЕНТРАЛЬНОГО ГРАЖДАНСКОГО КОМИТЕТА — СОЗДАНИЕ И НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Проблематика Центрального гражданского комитета Королевства Польского в России в годы 1915–1918 до настоящего времени исследована в недостаточной степени.

Итак, нынешняя статья представляет собой попытку указать лишь отрывок многогранной благотворительной деятельности комитета среди поляков–изгнанников, которые впоследствии военных действий попали на территорию российской империи. В ней обсуждается деятельность одного из районов ЦГК, а именно — Западного района, где спасательными мероприятиями с самого их начала, т.е. с августа 1915 года, руководила Западная исполнительная комиссия. Деятельность комиссии прекратилась в момент выделения в рамках Западного района отдельного Фронтного района в марте 1916 года. Западный район был весьма важным для всех остальных районов ЦГК в России, ибо данная территория отличалась своей спецификой (прифронтный район), через нее пробегали эвакуационные маршруты, здешние деятели внесли громадный труд в организацию волны выходцев, добиваясь заметных результатов. Поэтому автор нынешней статьи поставил своей целью указать происхождение, направления, формы, принципы и объем деятельности ЗИК в указанный период времени.

Перевела Анна Кендзиорж

Mariusz Korzeniowski

THE WESTERN REGION OF THE CENTRAL CIVIC COMMITTEE OF THE KINGDOM OF POLAND IN RUSSIA — THE UPRISING AND THE BEGINNING OF ACTIVITY

Summary

Until recently the problem of the Central Civic Committee of the Kingdom of Poland in Russia (1915–1918) has remained insufficiently examined.

This article is an attempt at presenting a fragment of the large-scale charity work conducted by the Committee among Polish exiles who owing to wartime events found themselves in the Russian Empire. The author discusses the activity of the Western Region of the Committee where the campaign was led by the Western Executive Commission from the moment of its inauguration in August 1915 up to the establishment of the Frontline Region in March 1916.

The specific nature of the frontline terrain, the course of the evacuation routes and the enormity and effectiveness of work carried out in order to control the tidy of refugees meant that the Western Region remained extremely important for other regions of the Central Civic Committee. It is, therefore, the intention of this study to portray the origin, trends, forms, principles and area of the Western Executive Commission during the period in question.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska

¹⁰¹AAN, CKO, syg.663, Akta... w sprawie kontaktu z Towarzystwem Dobroczynności (Korespondencja, I–II 1916).